

מנהגי אשכנז בגליציה החדשה: ר' אפרים זלמן מרגליות ויחסו למנהגי הרמ"א

אליעזר יהודה בראדט/הקונגרס העולמי ה-20 למדעי היהדות

דמותו של ר' אפרים זלמן מרגליות מברודי שבגליציה היא דמות חריגה כלפי הדימוי הרגיל של גדולי ישראל בעת החדשה. ר' אפרים זלמן, שפעל במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, היה עשיר מופלג ולא שימש במשרה רשמית, ועל אף פי כן נחשב בשורה אחת עם כל גדולי דורו. אני זוכר כיצד כל פעם שר' מרדכי גיפטר, ראש ישיבת טלז בארצות הברית, היה מזכיר את שמו של ר' אפרים זלמן, הוא היה מכנה אותו 'בעל הבית' בברודי, והיה מוסיף שבעל הבית כזה שהיה גם גאון הגאונים לא היה חזון נפרץ...

דמותו של ר' אפרים זלמן, ובמיוחד ספריו, כמעט לא זכו לעיון במחקר, למעט סקירה קצרה בספרו של חיים גרטנר. הרצאה זו תשתדל לפרוע מקצת מן החוב, כהתחלה למחקר שיתפתח אי"ה.

בהקדמתו השנייה לספרו ראש אפרים, הוא מעיד על ילדותו, כך שאין צורך בספרות הגיוגרפית:

זכורני כשהייתי תינוק שהגיע לעונת הפעוטות לקחני אבי מורי הגאון ז"ל וחינך אותי לשעות... וכשהייתי כבן תשע היו עמי שעשועי... אשמורת הבוקר יעיר לו משנתי ולפניו שניתי כמה סדרים עד שהיו בפי שוננים ושגורים ובידי סדורים והגעתי ליותר מחצי הש"ס בזמן קצר וכמעט לאומרם בע"פ ממני לא יבצר ובכל זמן ועידן עמי היו מתעדן לטייל עמי בהלכות ושמי לאזני חדושים באגדות ומדרשים... היה עורך דין דאיתא בשאלה בספרי שו"ת ודרש ידרוש מעמי אם אשמע לפתור על אתר...

בצעירותו כיהן כרב בהובניב למשך תקופה קצרה. אבל התחרט על כך. את רוב זמנו הקדיש ללימוד וכתובת חידושו. עמד בקשר מתמיד עם גדולים זמנו, כמו הנודע ביהודה, שאגת אריה, ר' ישעיה ברלין, ר' רפאל המבורגר, ר' חיים וולאז'ינר, המשכנות יעקב, החתם סופר, ר' שלמה קלוגר ועוד.

ר' אפרים זלמן הרבה בכתובה, ובז'אנרים שונים ומגוונים. חלק גדול מחיבוריו הדפיס בעצמו בחייו, לצד הדפסת ספרי גדולים אחרים מכתבי יד שהיו בספרייתו העשירה. ראוי להקריא את לשון הסכמת ר' יוסף שאול נתנזון בעל השואל ומשיב על ספרו של ר' אפרים זלמן 'טיב גיטין':

והנה כבר נודע הגאון הנ"ל מלבד גדולתו וחכמתו כי רבה. היה דרכו בקדוש ללקט מבית עקד שלו המלא ספרים לקבוע בדפוס מכתבי ידות בדברי הגאונים הקדמונים, למען יהיה לעזר לכל איש ואיש אשר הגיע להוראה ואין לו ספרים רבים ומה גם בכתבי ידות, והוא העביר עליהם עין בקורת, וקבע בהם מסמרות להיות לתועלת לדורות... וכמעט נוכל לומר כל מי שאינו יודע בטיב גיטין לא ירים בזה להוראות....

ר' אפרים זלמן התייחד בכך שהיה 'אהוב על הכל', עד שנראה שהיה היחיד באותו דור שלא הבחין במחלוקת חסידים ומתנגדים, והתייחס בשווה לשני הזרמים הללו. אפי' המשכיל מרדכי סטרעליסקר הספידו 'ביכורי העתים'.

את הרצאה זו בכוונתי להקדיש לאופן בו הוא דן בשאלת ברכת כהנים. הרמב"ם כתב שיש מצווה "לברך הכהנים את ישראל כל יום". הבית יוסף מביא את דברי האגור, שנשאל מהרי"ל למה אין הכהנים נושאים כפיהם בכל יום מאחר שהוא מצות עשה" ולאחר שהביא דבריו כתב למסקנה: "ויישר כחם של בני ארץ ישראל וכל מלכות מצרים שנושאים כפיהם בכל יום ואינם טובלים לנשיאת כפים".

ואילו הרמ"א בדרכי משה ואח"כ בקיצור במפה שלו מצדיק את המנהג, כדרכו:

ואני אומר... כי מחמת ביטול מלאכה לעם שבאלו הארצות שהכהנים והעם טרודין במחייתן בגלותן ואין להם לפרנס בני ביתם כי אם הלחם אשר ילקטו בזיעת אפם דבר יום ביומו... ואינם שרויים בשמחה לכן אין נושאים כפיהם ביום שיש בו ביטול מלאכה לעם. ואף בשבת אינן נושאים כפיהם מפני שטרודים במחשבתם והרהורים על מעשה ידיהם שעברו ושעתידים להיות וינוח גופם קצת מעמלם ואינם שרויים כל כך בשמחה כמו ביום טוב שנאמר בו ושמחת בחגך ולכן נשתרבב המנהג שלא לישא כפים כי אם בימים טובים כן נראה לי.

אף שדעתו של הרמ"א עצמו לא נחה מהמנהג "שהשתרבב", הוא השתדל למצוא לו טעם דחוק. פרופ' אריק זימר דן בטוב טעם ודעת בהשתלשלות המנהג, שהטריד פוסקים רבים בעת החדשה. גם ר' אפרים זלמן טייל בבקעה זו וכתב תשובה יפה בשו"ת בית אפרים שנדפס לראשונה בשנת 1818, כאשר שם "השואל" אינו מופיע.

בדבר אשר שאל כבוד תורתו בדבר המנהג הנוהג בכל מדינות אלו שלא יהיו הכהנים נושאים כפיהם כי אם ביום טוב לבד ויש מי שלבו נוקפו בדבר לפי שהמצות עשה מן התורה הוא שיהיו נושאים כפיהם בכל יום אם מקום ויסוד למנהג זה? ואם יש כח לבטלו אם לא?

בתחילת התשובה הוא קובע:

המנהג שאנחנו נוהגין היום שלא ישאו כהנים כפיהם כי אם ביו"ט ויש מקומות שנהגו אף בשבתות הוא מנהג קדום יותר מן חמש מאות שנה... **ואחריהם החזיקו מהרי"ל שהיה רבם של כל גדולי מדינות אשכנז והאגור והדרכי משה ובש"ע בהג"ה.... ונראה מדבריהם שאין לזוז מהמנהג...**

בהמשך משתדל ר' אפרים זלמן ליישב את המנהג שאין הכהנים עולים לדוכן בכל יום, באמצעות כמה הצעות, ועל הדרך מביא מקורות רבים, חלקם נדירים, ומגלה בקיאות יפה בהיסטוריה. על פניה זו תשובה רבנית טיפוסית, על אף שיש מקום להתבונן בדרכי התייחסותו בנושא. אין בה רמז שיכול לגלות שתשובה זו לא נכתבה מתוך עיון תיאורטי בעלמא בשאלה נפוצה זו, אלא היה לה היבט מעשי קונקרטי.

לפני מספר שנים תשובה זו נדפסה במלואה, מתוך כתב היד של ר' אפרים זלמן, בתוך הסדרה 'שנות דור ודור', שהיא האוסף של האספן ראובן דסלר מארצות הברית. ומתברר שבכוח ההוספות החשובות המצויות שם יש להוסיף הרבה רקע להתרחשות הראלית שמאחורי הקלעים.

הנמען של התשובה הוא "הרבני המופלג וותיק וחסיד ידיד ה' מו' שמואל". הקטע הראשון פותח פתח להבנת הסיפור והרקע של התשובה:

שמוע שמעתי אפרים שמעלת כבוד תורתו בונה במה לעצמו ובמקום אשר קבע לתפילתו הוא צוה ויעמד כהני' בדוכן שישאו כפיהם בכל יום היפך מה שכתוב בשולחן ערוך מנהג מדינות אילו, והעושה כן במדינות אילו אינו אלא מן המתמיהין, ורבים ראו כן תמהו על מעלת כבוד תורתו אשר מלאו לבו לעשות כן פה קהילה עיר גדולה לאלקים מלאה חכמים וסופרים ולא נתייעץ במעלת כבוד תורתם. זאת לא זאת כתבם על לוח חוקה להעשות כן מיד ולדורות **ושלח רסן לשונו להטיח דברים כלפי מעלת אדוני אבי זקני רמ"א ז"ל אשר מפיו אנו חיים ולאורו ילכו כל בני הגולה וקבלו עלייהו כל בני מדינות אילו לפסוק הלכה כמותו כהלכה למעשה מסיני** עלי וביקשו מאתי להודיע למעלת כבוד תורתו כי דבריו נשמעו בין החיים ואין רוח חיים נוחה מהם וראיתי את עצמי מחויב להציע למעלת כבוד תורתו דברי גדולי הראשונים ובעיניו יראה ולבבו יבין ושב מידיעתו ויענה ויאמר דברים שאמרתי טעות הם בידי...

במלים אחרות, זאת לא היתה תשובה לשואל. נמען המכתב כלל לא פנה אל ר' אפרים זלמן בשאלה, אלא דווקא ר' אפרים זלמן הוא פנה אל "השואל" מיוזמתו, בעקבות העובדה שר' שמואל, נמען המכתב, הנהיג בבית כנסת שלו שהכהונים ישאו כפיהם בכל יום, בניגוד למסורת המקובלת בכל ארצות אירופה.

מיהו ר' שמואל החסיד המוזכר כאן? דרך עיון בעוד כמה פרטים הקשורים לסיפור המוזכר בתעודה החדשה ניתן להסיק בוודאות שהוא ר' שמואל אוסטרר.

ר' שמואל חיבר שני ספרים: 'תורת האדם' ו'כתב יושר', בהם הוא חוזר על העיקרון שקיימת חובה לקיים כל מצוה מתרי"ג המצוות ועל האדם להיות בצער גדול על המצוות שאי אפשר לקיים. בתוך דבריו הוא כתב בתורת האדם: "איך לא נשפך לב כמים בכל יום בראותינו שגם המצוות שאנו יכולים לקיים כגון נשיאת כפים ומתנות כהונה בטלה אותם **בסברות הבדיות** כי זה מומין באדם העליון...". ואילו בספרו 'כתב יושר' כתב: "עוד כתב בזוהר בהרבה מקומות ממעלות נשיאות כפים שגורם השפעה רבה ממקור העליון...". ובסוף הספר כתב: "והנה בהרבה מצוות אנו **מקילין בסברות** ובזה מחמת שלא היה נתפרסם ספרי הקבלה בדורות הראשונים אבל עתה נתפרסמו ספרי הקבלה גלה לנו תוקף כל מצוה... יש לנו להדר ולקיים בכל האפשר ולהחמיר בהם ולא להקל...".

ניתן היה לסבור שדברים אלו משקפים הרהורי לב של מקובל, אך מהתשובה של ר' אפרים זלמן אנו למדים שר' שמואל הסמיך נעשה לנשמע והנהיג את השינוי בבית כנסת שלו, לישא כפים כל יום. כאן כבר מובן מה הפריע לר' אפרים זלמן, שטרח לכתוב לו את התשובה. וכלשונו: "**שלח רסן לשונו להטיח דברים כלפי מעלת אדוני אבי זקני רמ"א ז"ל אשר מפיו אנו חיים ולאורו ילכו כל בני הגולה וקבלו עלייהו כל בני מדינות אילו לפסוק הלכה כמותו כהלכה למעשה מסיני...**".

מקוצר הזמן לא אוכל להביא את כל הקטעים המעניינים המצויים במכתב המלאה ונשמטו מספר השו"ת. אסתפק בכמה מהם:

ונפלאתי על מה שהוגד לי שמעלת כבוד תורתו כתב אוי לנו שמבטלין נשיאות כפיים בסברות חלושות שכתב רמ"א וכיוצא באלה... מאד עגמה נפשי על הדור יתום שאנו בתוכו, ואין מי שיודע וראוי להוכיח. ידעתי אם מפיו הוציא מילין כאלה בדורות שלפניו, הוי מפקו פולסי דנורא לאפיה

שאף אם היתה האמת אתו שהסבר חלושה, הלא לא כתבה רק לתת סעד למנהג שהנו חכמי הדורות רוב העולם והי' לו לערוך ערך עצמו וערך הגאון הרמ"א אם שוים במראה ובקומה...

גם הוגד לי ושמעתי כי מעלת כבוד תורתו כתב כי הרמ"א ודעימיה לא ידעו בסודות הקבלה לכך כתב כן. כל השומע תצלינה אזניו נעויתי משמוע שיאמר כן איש כמותו אשר ידעתי ירא אלקים מנעוריו אין זה כ"א רוע לב אנשים ריקים ונערים המנוערים מן המצות אשר נלוו אליו...

ואולם מה שנתן תפלה באדוני אבי זקני רמ"א שלא ידע בחכמת הקבלה, אגלה אזניו כי לא בדעת ידבר כי הרמ"א למד סתרי הקבלה וגם חיבר בה ספרים... תורת העולה... וכן מבואר בדרכי משה... מביא הרבה מקומות מספר הזוהר והרקנטי...

בהמשך מרחיב ר' אפרים זלמן את הדיבור על הנהגות אחרות שהפריעו לו בדרכו של ר' שמואל, כמו העובדה שהוא הזהיר אפי' עמי הארצות על הנחת תפילין דר"ת, ולאחוז ולהסתכל על הציצית כל היום ולא רק בזמן קריאת שמע, ולצייר שכאילו יש להם תכלת, והוא מסיים את מכתבו באיום גלוי: שאם ר' שמואל לא יחזור בו מפסקיו, הוא יהיה חייב לפרסם את הקונטרס הזה ברבים.

מתוך הדברים מתגלה מהו המרכיב שהציק יותר מכל לר' אפרים זלמן – היה זה הזלזול של החסיד בדמותו של הרמ"א, שהיה זקנו של ר' אפרים זלמן, אבל גם 'הגיבור האולטימטיבי' שלו. על חשיבותו של הרמ"א בעיניו של ר' אפרים זלמן ניתן ללמוד ממקור נוסף.

בשנת 1900 נדפס חיבור קצר של ר' אפרים זלמן שהיה בכתב יד יותר מ-70 שנה, בשם 'מעלות היוחסין', המתיימר במוצהר לסדר את סדר היחס של המשפחה, לבקשת אחד מקרוביו. כתיבת סדר היחס לא היתה דבר נדיר בתרבות האשכנזית. חיים גרנטר ניתח את הסוגה הספרותית הזו והבחין בין שלושה סוגים: א. **כרוניקות** – מונוגרפיות העוסקות בקורות הרבנים של עיר אחת, כמו כלילת יופי על רבני לבוב. ב. **רשימות יוחסין** המתמקדות בשושלת משפחתית אחת, כמו גדולת שואל. ג. **לקסיקונים** רבנים כמו שם הגדולים החדש.

בהשקפה ראשונה נראה שהחיבור שלנו הוא נמנה על הסוג השני, רשימות יוחסין, וכך הבין גרנטר. אבל עיון יותר מעמיק בחיבור זה מראה שכמעט **מחצית** מתוך החיבור מוקד ל**סבו הרמ"א**, בעוד לאחרים הוא מקדיש שורות אחדות. החלק על הרמ"א כתוב באופן היסטורי ממש, תוך שימוש בספרים נדירים, דפוסים ראשונים, כתבי יד, והוא מגלה בקיאות נפלאה בדבריו בכל תחום ועניין.

לדוגמא, הוא דן בשאלת מועד פטירת הרמ"א. ראשית הוא מביא את מה שכתב הרב חיד"א בשם הגדולים בשם בנו ר' אברהם שראה את קברו של הרמ"א בקראקא, שם נאמר שהוא נפטר בשנת של"ג וכמו שכתב הט"ז. על כך כתב ר' אפרים זלמן, שהוא הכיר את ר' אברהם הנזכר כשהגיע לברודי בתור שד"ר, ומכל מקום הוא מכחיש את מה שהוא כתב בשמו אודות הכיתוב על המצבה, על פי העתקה אחרת שנשלח אליו מקראקא ע"י ידיד והוא מבסס את מה שנכתב בצמח דוד שנפטר בשנת של"ב.

זהו למעשה החיבור הראשון והמקיף ביותר שנכתב על הרמ"א. אבל נשאר בכ"י עד 1900. משנת 1860 ואילך התחילו להדפיס ספרי מונוגרפיות כפי שהבחין גרנטר במחקר הנזכר. כבר ב-1874 יצא ספר על קראקא בשם

"עיר הצדק", ובו חומר חשוב על הרמ"א, כאשר הספר עורר פולמוס בין חוקרי העיר. השוואה בין מעלות היוחסין לעיר הצדק מעלה מיד שר' אפרים זלמן הקדים את כל החוקרים וגם השתמש בכלי מחקר טובים בהרבה, אבל בשל העובדה שהוא נשאר בכתב יד לא היתה אפשרות להתייחס לדבריו.

לאור זאת מובן למה ר' אפרים זלמן יצא מגדרו והשתלח בר' שמואל אוסטרר, משום שהדמות של הרמ"א היתה היגיבור' שלו, וכדבריו: "אשר מפיו אנו חיים ולאורו ילכו כל בני הגולה וקבלו עלייהו כל בני מדינות אילו לפסוק הלכה כמותו כהלכה למעשה מסיני".

לסיכום רואים מזה חוג חסידי בברודי בראשית המאה התשע-עשרה בערך בשנת 1810 שכלל הנהגות חריגות חברתית, כמו של ר' נתן אדלר קצת קודם. וההישג הוא בחשיפה של שיח עקרוני על גבולות הקהילה מול גיבוריה ההיסטוריים - דוגמת רמ"א, שהקשר איתם הוא חי גם בראשית המאה התשע עשרה.